MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN VE FIRKALAR (İDEOLOJİK TEFSİR)

Mevlüt ERTEN (*)

Giriş:

Kur'ân-ı Kerim olayları sunarken bahsettiği şahısların ve yerlerin isimlerini, olayların zamanını umumiyetle zikretmez. O sadece insanların ders alacağı bir şekilde, olaylara temas edip, insanların terbiyesi için gerekli derslerin çıkarılmasını hedefler. Yani Kur'an-ı Kerim sadece insanlığın terbiyesi için gerekli olan derslerin alınmasını sağlamayı hedeflediğinden metnin konu edindiği, birinci muhataplar tarafından bilinen, olayların mekan, zaman ve kişiler boyutunu (mübhemâtı), kısacası tabii bağlamın unsurlarını teferruatıyla zikretmez. Prof. Dr. Abdullah Draz, Kur'ân-ı Kerim'in bu özelliğini çok güzel ve veciz bir şekilde şöyle ifade eder: "O, maziden süregelen hataların veya Arap geleneğinin tesirinde kalmadığı gibi, hitap ettiği insan çevresinin özelliklerini aksettiren önemsiz teferruat üzerinde de durmamaktadır. "Berceau de 1' Islam a la Veille de 1' Hegire" adlı kitabında, Lammens, Kur'ân-ı Kerim'in bir şaheser olarak tavsif ettiği, yıldızlar, dağlar, bulutlar ve diğer tabiat olaylarından uzun uzadıya bahsettiği halde, nâzil olduğu ülkenin iklimini ve havasını tavsife yarayacak hiçbir bilgi vermediğini esefle ifade etmektedir. Oysa Kur'ân-ı Kerim'in, mevzî konularla meşgul olan bir eser olmadığını ortaya koyan delillerden birinin de, bilhassa bu vasfı olduğu kanaatındayız. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'in bildirdiği hakikatler bütün zihinlerin kavrayabileceği ve bunlardan ahlâkî bir yarar temin edebileceği gerçeklerdir. İşte bu yüzdendir ki, Kur'ân-ı Kerim her türlü coğrafî, ırkî ve diğer özelliklerin üstünde bulunmaktadır. Yine bu yüzdendir ki, bahsettiği şahısların ve yerlerin isimlerini umumiyetle zikretmemiş ve onlardan sadece insanlığın terbiyesi için gerekli olan derslerin alınmasını sağlamıştır. Sadece bu ulvi ifade şekli bile Kur'ân-ı Kerim'in Allah'ın kelamı olduğu hususunda yeterli bir delil teşkil etmektedir. Şüphesiz ki, Kur'ânî doktrin Arabistan'da ortaya çıkmış ve önce Araplar arasında yayılmıştır; fakat o, sadece Araplar için değil bütün insanlık içindir."[1]

*) Yrd. Doç. Dr., İ. Ü. Darende İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi.

1) Draz, Abdullah, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev: Salih Akdemir, Mim Yay., Ankara 1983, s. 195-196.

Ancak müfessirler öteden beri metnin konu edindiği olaylarda geçen mekan, zaman ve kişileri isimlendirmenin gerekliliği yolunda ciddi araştırmalar içine girmişler bu hususta müstakil eserler dahi kaleme almışlardır. Bu konuda eser kaleme alanlardan birisi de Endülüslü âlim Kasım Abdurrahman b. Abdurrahman es-Süheylî (ö.581/1185 m.)'dir[2]. es-Süheylî eserinin baş tarafında, Kur'ân'da mübhem bırakılan mekan, zaman ve kişileri isimlendirmenin önemi hususunda şunları söyler: "Eğer Edebiyatçılar kitapta ismi mübhem bırakılan şairin ismini öğrenince seviniyorlarsa, keza her sanat ehli kendi sanat sahiplerinin isimleriyle öğünüyorlarsa Allah'ın kitabını okuyanların da onda mübhem bırakılan hususları bilmede bir birleriyle yarış etmeleri daha evladır." es-Süheylî, bu hususta İbn Abbas'tan, " Rasulullah (s.a.v.)'e karşı bir birine arka çıkan (yardımlaşan) iki kadının[3] kim olduğunu Hz. Ömer'den öğrenmek için iki sene bekledim", İkrime'den de şu sözünü nakleder: "Allah ve Rasûlü için göç etmek amacıyla evinden çıkan ve ölen kişinin[4] kim olduğunu öğrenmek için ondört sene araştırdım." İşte bütün bunlar bu işin önemine, Selefin bu işe önem verdiğine açık bir delildir[5].

Yukarıdaki rivayetlerin mübalağalı olduğu açıktır. Çünkü ilk rivayetteki olayın geçtiği Tahrîm sûresini birinci ayetinden itibaren okuduğumuzda Hz. Peygamber ile zevceleri arasında geçen bir hadiseye işaret edildiğini açık bir şekilde görebiliriz. Ne var ki orada sadece Peygamberimizin kendisine yasakladığı (haram kıldığı) o şeyin ne olduğu ile kendisine karşı bu olayı hangi hanımlarının sahneye koyduğu isimleriyle zikredilmez. Kanaatimize göre bu hususların, ayetin indiği birinci muhataplar tarafından bilinmemesi mümkün değildir. Dolayısıyla İbn Abbas'ın bu isimleri öğrenmek için iki sene beklediğini bildiren rivayetin gerçeği yansıtmadığı kanaatindeyiz. Keza, İkrime'nin Nisâ sûresinin 100. ayetinde geçen *" Kim Allah ve elçisi için göç etmek amacıyla evinden çıkar da kendisine ölüm yetişirse, onun mükafatı Allah'a düşer"* ayetindeki bu şahsın kim olduğunu öğrenmek için ondört sene araştırdım, sordum rivayetini mübalağalı buluyoruz. Çünkü ayet hicret ahkamından bahsetmekte ve umum ifade etmektedir. Reşit Rıza bu hususta şöyle der: "Bu ayetler bir birine bağlı olarak tek bir siyakta, hicret hakkında inmiştir. O esnada hicret edenlerden Damra b. Cendeb de bu vaadin içine girer. Bu şahsın hicret haberini sebeb-i nüzulden saymışlardır. Söz konusu haber bu ayetin inmesine sebep değildir. Sadece onların ıstılahlarında sebeptir. Bu konuyla ilgili bütün rivayetler, bu ve bundan önceki ayetlerin harp ahkamını açıklama hususunda nâzil olduğu, münferit bir hadiseye işaret etmediği yolundaki görüşümüzü teyit etmektedir."[6]

---

2) Bkz. es-Süheylî, Kasım Abdurrahman b. Abdurrahman, *et-Tarîf ve'l-İ'lam fima Ebheme mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Thk. Abda Mehenna, Beyrut 1987.

3) Tahrim, 66/4.

4) Nisa, 4/100.

5) Bkz. es-Süheylî, *a.g.e.*, s. 16.

6) Rıza, Reşid, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Hakim*, 1. bs., Mısır 1346, V. 360-361.

Metnin konu edindiği olaylarda geçen mekan, zaman ve kişileri isimlendirmeyi gerekli gören bu bakış açısına göre, örneğin Nahl süresi 92. ayette *"İpliğini kuvvetli büktükten sonra çözen kadın gibi olmayın"* şeklinde mesel olarak verilen kadının isminin belirlenmesi gereklidir. Keza Âl-i İmran 40. Ayetinde geçen Zekeriya (a.s.)'ın hanımının adı, Hûd süresi 78. ayetinde zikredilen Lût (a.s.)'ın kızlarının adları bilinmelidir. Hatta gereksiz açıklamalar kabilinden diyebileceğimiz Bakara suresinin 35. ayetinde Hz. Ademle Hz. Havva'nın Cennette yasaklandıkları ağacın ne ağacı olduğu, Yusuf suresinin 18. ayetindeki 'yalancı kan'ın ne kanı olduğu, 19. ayetindeki kervancıların kuyuya gönderdikleri 'sucular'ının isminin ne olduğu, Neml suresinin 18. ayetinde geçen Hz. Süleyman'nın ordusu geçerken karıncaların ezilmemesi için onları uyaran karıncanın ismi, erkek mi dişi mi olduğunun ortaya çıkarılması zorunludur.

Yine bir çok ayette Allah Teâlâ Peygamberine şöyle vahyeder: *"Sana doğan aylardan soruyorlar...,*[7] *Sana, ne infak edeceklerini soruyorlar...*[8], *Sana içki ve kumardan soruyorlar...,*[9] Sana Öksüzlerden soruyorlar."[10] Burada soru sordukları ifade edilen kimselerin adları muhakkak bilinmesi gereklidir. Tabi ki bu bakış açısına, bu anlayışa göre.

Bütün bu hususları başka bir çalışmamızda detaylı bir şekilde ele alıp inceledik[11]. Keza o çalışmamız esnasında fırkaların bu konuyu istismar ettiğini, kendi fikirleri ve siyasi görüşlerinin delilleri olarak kullandıklarını, yani mübhemâtı kendi ideolojileri doğrultusunda tefsir ettiklerini tespit ettik. İşte bu tespitler bizi bu konuyu ele almaya, incelemeye yöneltti.

Bilindiği gibi, Hz. Peygamber'in sağlığında, ne siyasî ve itikadî mezheplerin ve ne de amelî mezheplerin varlığından söz etmek mümkündür. Bilakis, mezhepler O'nun vefatından çok sonraları teşekkül etmeye başlamıştır. İlk ortaya çıkan mezhep, Hariciler-dir. Daha sonra Mürcie, Şîa ve Mutezile gibi itikadi yönü ağır basan mezhepler oluşmuştur. Fıkhî mezheplerin oluşumu ise, hicri II. asra ve daha sonralara rastlamaktadır.

İslâm'ın erken döneminde siyasî ihtilafların bir sonucu olarak ortaya çıkan fırkalar kendi görüşlerini desteklemek, kendilerinin İslâm'ın gerçek temsilcisi olduklarını ispatlayabilmek ve karşılarında yer alan fırkaların da yanlış yolda olduklarını gösterebilmek için bir taraftan Hz. Peygamber'e bir takım sözler isnat etmişler, diğer taraftan da Kur'ân âyetlerini kendilerince tevil etmek suretiyle delil olarak kullanmışlardır. Hatta meşruiyetlerini sağlamak için mezheplerin isimlerini dahi nasslara dayandırmışlardır. Mesela, Mürcie ismi; Tebük seferine katılmayanlar hakkında nazil olan "(Sefere katılmayanlar-

7) Bakara, 2/189.

8) Bakara, 2/215.

9) Bakara, 2/219.

10) Bakara, 2/220.

11) Bkz. Erten, Mevlüt, *Mübhemâtu'l-Kur'an,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992; Erten, Mevlüt, *Mübhemâtu'l-Kur'an*, Darende İlahiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 1, 1, s. 121-136.

dan) diğer bir grup da Allah'ın emrine bırakılmışlardır (*mürcevne*)"[12] ayetindeki mürcevne kelimesinden çıkarılır[13]. Keza Mutezile ismi, *"Sizden de, Allah'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyor (a'tezilü) ve rabbime yalvarıyorum"*[14] âyetinde yer alan a'tezilü kelimesinden ve Hz. Peygamber'den rivayet edilen *"Kim şerden uzaklaşırsa (i'tezele) hayrın ortasına düşer"* hadisinden çıkarılır[15].

İşte bu bağlamda fırkalar, kendi görüşlerini desteklemek, kendilerinin hak, muhaliflerinin ise batıl fırka olduklarını gösterebilmek için Kur'ân'ın mübhem âyetlerini, bağlamından ve Kur'ân'ın bütünlüğünden koparark kendi fikirlerini desteklemek için kullanmışlar ve istismar etmişlerdir. Burada tüm fırkaları incelemek makalemizin sınırlarını aşacağından konuyu Havaric, Şîa ve Mutezile fırkaları ile sınırlandırmayı uygun bulduk. Şimdi bu fırkaları tek tek inceleyerek Kur'ân'ın mübhemlerini kendi fikirleri doğrultusunda nasıl kullandıklarını görelim. Ancak bunlara geçmeden önce Mübhemat ve Fırka kavramlarının anlamını aydınlatmamız gerekmektedir.

A-Mübhem Kavramının Anlamı

1-Lügat Anlamı

Mubhem kelimesi, algılanması ve anlaşılması zor olan anlamına gelir. Eşyadan mübhem olan, kendisinde ayırıcı bir işaretin bulunmadığı halis şey; cisimlerden mübhem olan, suskun sessiz olan; kelamdan mübhem olan kapalı olup da ne kastedildiği tayin edilemeyen sözdür. Gizli ve açık olmayan yola *tarîkun mubhem*, kapısı olmayan duvara, *hâitun mübhem*, kapandığında açılması zor olan kapıya *bâbun mübhem*, sabaha kadar ışığı olmayan geceye de *leylün behim* denir. *El-İbhâm* baş parmaktır. Baş parmağa avuç içini kapattığı için *ibhâm* denilmiştir. Dövülüp bayılan, hiçbir şeyi temyiz edemeyen, konuşamayan kişiye *darebehû fevekaa' mubhemen* denir. *İstebheme'l-emru*; iş kapalı ve gizli oldu anlamındadır. Hz. Ali'nin bir sözünde şöyle geçer: *Kâne izâ nezele bihî ınde'l-mübhemât keşefehâ.* (Ona (Hz. Peygamber) herhangi mübhem bir durum arz edildiğinde onu açardı, açıklığa kavuştururdu.) Hz. Ali burada "müphem bir durum" ile, çözülmesi zor bir meseleyi kastetmektedir. Bu da beyanı kapalı olup, açıklayacı herhangi bir delil bulunmadığı için mübhem olarak isimlendirilmiştir. Bundan dolayı konuşamayana, behîme (hayvan) denilmektedir. *Ebhemte'l-bâbe*: Kapıyı kapattı anlamındadır[16].

---

12) Tevbe 9/106.

13) Watt, W.Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev: E. Ruhi Fığlalı), Umran Yay., Ankara 1981, s. 152.

14) Meryem 19/48.

15) İbn Murtaza, Ahmed İbn Yahyâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*,Dâru'l-Mektebeti'l-Hayâ, Beyrut, tsz, s. 2.

16) Bkz: İbn Manzûr; *Lisanu'l-Arab*, Beyrut tsz., XII. 56-60; Firûzâbâdî, *Tertibu'l-Kâmûsi'l-Muhît*, Beyrut 1987, I. 335-337.

Yukarıda sıraladığımız kelime anlamından anlaşıldığına göre **mübhemat, algılanması ve anlaşılması zor kapalı, muğlak olan şeylerdir.**

2- Terim Anlamı

Mübhemâtın terim anlamına gelince; Kur'ân-ı Kerîmde isimleri zikredilmeyip, ismi mevsuller veya zamirlerle zikredilen erkek, kadın, melek, cin, topluluk ve kabilelerdir[17]. Daha geniş ifadeyle mübhemâtı şöyle tarif edebiliriz: Kur'ân-Kerimde sarih olarak isimleri zikredilmeyip, ismi mevsuller, ismi işaretler, zamirler ve cins isimlerle ifade edilen erkek, kadın, melek, cin, topluluk, kabileler v.b., mekan, zaman ve adetlerdir. Mübhemâtın anlamını aydınlattıktan sonra konumuzun ikinci kavramı olan *fırka*nın anlamına geçebiliriz.

B- Fırka Kavramının Anlamı

1- Lügat Anlamı

Fırka kelimesi, iki şeyi birbirinden ayırmak, bölmek, açıklayıp hükme bağlamak anlamına gelen fereka kökünden türeyen isim olup **insanlar arasında ayrılmış belli bir grup veya topluluğu** ifade eder[18]. Kur'ân-ı Kerim'de bu kökten türeyen kelimelerden, "gruplara ve parçalara ayırmak, bölmek" anlamını ifade eden *ferreka* ve "ayrılmak, bölünmek" anlamına gelen *teferraka* kelimeleri genellikle; **dinde ve sosyal hayattaki bölünmeyi** ifade etmekte ve bu bölünmenin çok zararlı olduğuna vurgu yapmaktadır. Yine "grup ve topluluk" anlamına gelen *ferîk* kelimesi de Kur'ân'da yirmi dokuz yerde geçmekte ve genellikle **tasvip edilmeyen bölünmelere** işaret etmektedir[19]. Bu bağlamda *"fırka"* kelimesinin Kur'ân ile ilişkilendirilmesi mümkün olup, bu kavramın Kur'ân'da kullanımının bir anlamda; 'müslümanları ayrılıklara düşüren inançları ve kütleleşmelere ön ayak olan fikirleri' yermek ve kötülemek için kullanıldığı söylenebilir[20].

2- Terim Anlamı

Fırka kelimesinin terim anlamına gelince, bu kelime İslâm fikir tarihinde; Kendilerine has siyasi düşünce veya itîkadi telakkilere sahip bulunan gruplar için "siyasi akım"

17) Turgut Ali; *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV. yay., İst. 1991, s. 194.

18) İbn Manzûr; *a.g.e.*, X. 299 v.d.

19) Bkz: el-İsfehânî, *Müfredât*, (thk: Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Şam 1992, s. 632-634.

20) Onat, Hasan; *Mezheplerin İnanç Esaslarının Sistemleşmesinde Kur'ân'ın Rolü*, I. Kur'ân Sempozyumu Bildirileri, Bilgi Vakfı, Ankara, 1994, s. 416.

(bir nevi parti) ve "itikadî mezhep" anlamında kullanılmıştır[21]. Yani, müslümanlar arasında **fırka;bir anlamda siyasi ve itikadi mezheplerin adıdır.**

Ancak İslâm düşünce tarihinde mezhep denildiği zaman, hem siyasî, hem itikadî nitelik taşıyanlar, hem de fıkhî, amelî nitelik taşıyanlar anlaşılmaktadır. Özellikle Türkçe'de mezhep, her iki alanı da ifade etmek için kullanılmaktadır. Arapça'da, siyasi ve itikadî alandaki farklılaşmalar daha çok *'fırka'* kelimesi ile ifade edilmektedir. Böylece Arapça'da, siyasi ve itikadî anlamdaki farklılaşmalar daha çok "fırka" kelimesiyle ifade edilmektedir. Dolayısıyla Arapça'da *"fırka"* adıyla anılan topluluklar veya bu ve benzeri başlıkları taşıyan eserler, fıkıh sahasındaki mezheplerden tereddüde meydan vermeyecek şekilde ayrılmış olurlar[22]. Mübhem ve fırka kavramlarının anlamını aydınlattıktan sonra şimdi asıl konumuz olan fırkaların mübhematı yorumlamasına geçebiliriz.

I- HÂRİCİLER

Hariciler, hem siyasî hem de dinî içerikli bir fırkadır. Bu fırkaya Hariciler denmesinin sebebi konusunda ihtilaf edilmiştir. Muhalif görüşlere sahip mezhepler tarihi yazarları, bunları topluluktan ayrıldıkları, dinin ve hakkın haricine çıktıkları ve Hz. Ali'yi terk ettikleri gerekçesiyle 'Havâric' (Hariciler) diye isimlendirmişlerdir[23].

eş-Şehristânî, topluluğun ittifak halinde kabul ettiği hak imama karşı çıkan herkese 'Hâricî' isminin takılacağını ifade eder. O'na göre ister sahabe devrinde 'Hulefâ-i Raşidin'e karşı çıkanlar olsun, isterse onlardan sonra iyilikte olanların yolundan giden 'Tabîîn'e karşı çıkanlar ve hatta daha sonra herhangi bir hak imama karşı çıkanlar olsun, hüküm aynıdır[24].

İlk çıkışlarında 'tahkim'i dinden uzaklaşma olarak değerlendiren ve *'el-Emru bi'l-ma'ruf ve'nnehyu ani'l-munker* (İyiliği emretme kötülüğü yasaklama)' prensibini hareketlerinin temeli kılan Hariciler, kısa sürede kendi aralarında da ihtilafa düşmüş ve 65/684 yılında, liderlerinin adlarına izafeten Ezrakıyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbâdiyye olmak üzere dört ana fırkaya bölünmüşlerdir[25].

---

21) Topaloğlu, Bekir; "Fırka" mad, *İslâm Ansiklopedisi*, T.D.V.Y., İstanbul 1996; XIII., s.106.

22) Bkz: Fığlalı, Ethem Rûhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yay., İstanbul 1986, s. 15.

23) el-Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalatu'l-İslâmiyyin*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire 1969, s.167, Abdulhamid, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (çev: M. Saim Yeprem), Marifet Yay., İstanbul 1983, s.73.

24) eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Darü'l-Ma'rife, Beyrut trs, I. 114.

25) Fığlalı Ethem Rûhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Selçuk yay., İstanbul 1986, s.88.

1- Haricilerin Görüşleri ve Tefsir Anlayışları

Hariciler çeşitli fikirlere sahip olmakla birlikte, bütün harici fırkalar şu fikirlerde görüş birliği içindedirler:

a) Hz. Ali ile Hz. Osman'ı, iki hakem Amr b. el-Âs ile Ebu Musa el-Eş'arî'yi, Cemel vak'asında bulunan Hz. Aişe ile Talha ve Zübeyr'i ve hakemlerin hükmüne razı olan herkesi tekfir etmek,

b) Kebîre (büyük günah) işleyeni tekfir etmek ve onu ebedi cehennemlik bir kâfir addetmek,

c) Zalim imama karşı çıkmayı vacip addetmek[26].

Bu fırka, İslâm fırkaları arasında mezhebini en çok savunan, düşüncelerini kabul ettirmek için en çok gayret gösteren, genellikle en çok dindar görünen, en atılgan ve en sorumsuz davranan bir fırka idi. Bunlar düşüncelerini savunurken ve sorumsuzca davranışlara girişirken bir takım sözlerin zahirine sarılarak onları kutsal bir din hüviyetine soktular, mü'min bir insanın, bu sözlerden ayrılmayacağını zannettiler. 'Hüküm ancak Allah'ındır' sözü bunların aklını çeldi. Bu sözü kendilerine din edindiler[27].

Dolayısıyla Haricilerin Kur'an nasslarını anlayışları ve onlardan hüküm çıkarmaları çok yüzeyseldir. Mesela, bir kimse bir yetimin çok az bir malını yese, Nisa suresinin 10. *"Zulm ile öksüzlerin mallarını yiyenler, karınlarına sadece ateş doldurmaktadırlar ve çılgın bir ateşe gireceklerdir."* ayetine göre o kimsenin yanması vacip olur.Fakat o kimse, yetimi öldürse veya karnını yarsa yanması gerekmez, zira Allah bu hususta bir nass indirmemiştir[28].

Haricilerin tarihini okuyup onların tefsirle ilgili fikirlerini incelediğimizde, mezhebî görüşlerin akıllarına egemen olduğunu ve ona hükmettiğini görürüz. Dolayısıyla Hariciler, Kur'ân'a kendi mezhebî yaklaşımları ışığında bakmışlar, Kur'ân'ın manalarını onun tesiri altında anlamışlar ve Kur'ân'dan sadece kendi fikirlerini desteklediği miktarca deliller almışlardır. Yani, Kur'ân'ı kendi fikirlerini destekleyen bir araç olarak görmüşlerdir. Örneğin, *kebîre* (büyük günah) işleyenin kâfir ve ebedi cehennemlik olduğuna dair fikirlerini ispatlamak için, bir çok Kur'ân nassını kendi fikirleri doğrultusunda yorumlamışlardır[29]. Kısacası Haricilerin yukarıda zikrettiğimiz görüşleri onların tefsir anlayışına hakim olmuş ve Kur'ân ayetlerini bu görüşleri muvacehesinde yorumlamışlardır. Hariciler, bu bağlamda, Kur'ân'ın mübhemlerini de kendi fikir ve düşüncele-

26) Bkz. el-İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, s.45.; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I.115.

27) Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi İtikadi ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, (çev: Abdulkadir Şener), Hisar yay, İstanbul 1983, s. 72.

28) İbnu'l-Cevzi, Abdurrahman, *Telbîsu İblîs*, Daru'l-Kalem, Beyrut, tsz., s.93.

29) Bu hususta geniş bilgi için bkz: ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirun*, Kahire 1976, II. 305 v.d.

rini teyit aracı olarak kullanmışlardır. Yani Kur'ân'ın mübhemlerini kendi açılarından tefsir edip yararlanmışlardır. Tabii ki Kur'ân nasslarını bağlamlarından ve bütünlüğünden koparark.

Hariciler yaratılış itibariyle meselelere nüfûz etmeyi düşünmeyen, şehir hayatından uzak, basit bir yaşayışı tercih eden câhil ve anlayışları kıt, sadece kendilerini idare edenlerin sözlerini dinleyen müteassıp bir topluluk idi. Dolayısıyla böyle bir toplumdan Mutezile, Şîa ve diğer İslâm fırkaları gibi tefsir ürünleri,çalışmaları beklemek mümkün değildir. Diğer İslâmî ilimler alanında olduğu gibi tefsir sahasında da onlardan bize ulaşanlar, mücadele ve münazaralarını ihtiva eden bazı Kur'ân âyetlerinin tefsirleridir. Bunlar da çeşitli kitapların muhtevalarında dağınık durumdadır. Haricilerin fazla eser vermemeleri ve eserlerinin sonrakilere intikal etmemesinin üç sebebi olabilir.

a) Çoğunluğunun köy ve çöllerde yaşayan kabilelerden olması,

b) Ortaya çıkışlarından itibaren harb ve mücadele ile meşgul olmaları. Hz. Ali, Emeviler ve Abbasilerle uzun uzun muharebe etmişler, bu bakımdan ilmi araştırma ve tasnifle meşgul olmamışlardır.

c) Hariciler, akidelerine kararlı bir şekilde bağlı idiler. İnandıkları şeye iyice sarılmışlar, yalanı suçların en büyüğü saymışlardır. Onların ekseriyetine göre bu durumdaki insan mü'min sayılmazdı. Hakikate ulaşamayıp, Allah'a karşı yalancı olmaktan korktukları için de Kur'ân tefsirine dalmadılar ve onun manalarının arka planını araştırmaktan çekindiler. Onlardan kimine 'Kur'ân'ı niçin tefsir etmedin?' diye sorulduğunda, cevap olarak; "Ne zamanki, Allah'ın 'Eğer Muhammed, Biz'e karşı, ona bazı sözler katmış olsaydı, biz onu kuvvetle yakalardık sonra onun şah damarını koparırdık'[30] ayetini gördük, tefsiri terk ettik" demişlerdir[31].

2-Haricilerin Mübhemâtı Yorumlaması

Hariciler birçok Kur'an nassı gibi, Kur'an'nın mübhemlerini de kendi görüşleri ve tefsir anlayışları doğrultusunda yorumlamışlardır. Yukarıda ifade edildiği gibi, Hariciler'den bize müstakil tefsir telifleri gelmemiştir. Bizlere ulaşanların çoğunluğu da İbâdiyye'ye ait olanlar olup, bunlar da çeşitli kitapların muhtevalarında dağınık durumdadır. Dolayısıyla onların Kur'ân'ın mübhemlerini kendi açılarından tefsir etmeleriyle ilgili örnekleri bu muhtelif kitapların -bilhassa mezhepler tarihi ile ilgili olanların-muhtevalarından vereceğiz.

Örnek 1: *"İnsanlardan öylesi vardır ki, dünya hayatına dair sözü, hoşuna gider. Kalbinde olana (sözlerinde samimi olduğuna) Allah'ı şâhit tutar. Oysa o hasımların en*

30) *Hâkka*, 69/44-46.

31) ez-Zehebî, *a.g.e.*, II. 314 v.d; Cerrahoğlu İsmail, *Tefsir Tarihi*, D.İ.B. yay., Ankara 1988, I. 530-531.

yamanıdır.[32]" âyetinin Hz. Ali hakkında indirildiğini iddia etmişler, dolayısıyla âyette geçen *men* ismi mevsulünü ve *ve hüve* gaib zamirini Hz. Ali olarak yorumlamışlardır[33].

Ancak Haricî olmayan bazı klasik tefsirlerde de bu âyette geçen *men* ism-i mevsulünü (mübhem) isimlendirme yoluna gidilmiştir. Örneğin; burada işaret edilen kişinin Hz. Peygamber'e gelerek müslüman olmak istediğini söyleyen ve sadece bunun için geldiğine yemin eden, fakat onun yanından çıktıktan sonra da müslümanların mallarını sabote eden, münafık Ahnes İbn Şerîk'e atıfta bulunduğunu kabul eden bazı müfessirler vardır. Bunun yanında, âyetin belli bir kişiye -Hz. Peygamberin bir çağdaşına- atıfta bulunduğunu farzetmek için geçerli bir sebeb olmadığından, en güvenilir otoriteler yukarıdaki âyetin genel bir anlam taşıdığı, yani âyetin genel olduğu ve bu özelliğe sahip herkesi içerdiği görüşünü benimsemişlerdir[34]. Çünkü, sözün gelişinden de açıkça anlaşılacağı gibi bu ifade, Bakara suresi 200-201. ayette, çatışan iki davranış tarzına yapılan atfın daha ayrıntılı bir açıklamasıdır: "Tek kaygısı bu dünya hayatı olan kişinin tavrı ile öteki dünyayı da düşünen, hatta onu mevcut hayatından daha fazla düşünen kişinin tavrı arasındaki farklılığın açıklaması".[35]

Örnek 2: Hariciler yukarıda zikrettiğimiz âyetin Hz. Ali hakkında indiğini söylerken *"İnsanlardan öylesi de vardır ki, canını Allah'ın rızasını kazanmaya satar, Allah da kullarına çok şefkatlidir"*[36] âyetinin de Hz. Ali'nin katili Abdurrahman b. Mülcem hakkında indiğini ifade etmişlerdir[37].

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılan odur ki Hariciler her iki âyeti de kendi açılarından kendi fikirlerini, hevalarını teyid eder şekilde yorumlamışlardır.

Örnek 3: "*... Ve Allah bizi doğru yola ilettikten sonra, ökçelerimiz üzerinde (eski durumumuza) döndürülüp; şeytanların ayartarak şaşkın bir halde çölde bıraktıkları, arkadaşlarının ise 'Bize gel!' diye doğru yola çağırdıkları kimse gibi (şaşkın bir duruma mı düşelim?...*"[38] Hafs İbn Ebi'l-Migdâm, Allah Teâla'nın âyette zikrettiği 'şeytanların ayartarak şaşkın bir halde çölde bıraktıkları' kimsenin Hz. Ali, onu doğru yola çağıran arkadaşlarının ise Nehravan halkı olduğunu iddia etmiştir[39].

Örnek 4: Haricî müfessir Muhammed b. Yusuf Itfeyyiş, Âl-i İmrân suresi 105-106. âyetlerini tefsir ederken 'O gün yüzleri ağaranların (*yevme tebyeddu vücûhun*)' kendile-

32) *Bakara*, 2/204.

33) el-Eş'ârî, *a.g.e.*, 183; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I.120.

34) Bkz. *Razî, Mefâtihu'l-Gayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut trs, V. 213-214.

35) Esed Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, (çev: C. Koytak-A. Ertürk), İşaret yay., İstanbul 1996, I. 59.

36) *Bakara*, 2/207.

37) el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.183; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, II.120.

38) En'âm, 6/71.

39) el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 183.

rinin; 'yüzleri kararanların (... *ellezine isveddet vücûhühüm*) ise muhaliflerinin olduğunu ifade ederek[40] Haricîlerin şan ve şerefini yüceltir.

Örnek 5: Muhammed b. Yusuf Itfeyyiş, *"Allah sizden, inanıp iyi işler yapanlara va'detti, onlardan öncekileri nasıl hükümran kıldıysa, onları da yeryüzünde hükümran kılacak..."*[41] ayetini tefsir ederken, muhaliflerin ayetteki **'inanıp iyi işler yapanlar'**ın Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali olduklarını söylediklerini ifade ederek şöyle der: "Onların hükümran kılınması halifelikleri (*el-İmametü'l-Uzmâ*)dır. Osman ve Ali'nin buna dahil olması yanlıştır..." Sonra devam ederek "Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali zamanlarında ve daha sonra büyük fetihler olmuş, halkın dine teveccühü sağlanmıştır. Ancak bunda Osman ve Ali'nin isabet ettiğine dair bir delil yoktur, zira sahabenin rızası olmuş olsa da, onlar hilafeti yerine getiremeyip, bozmuşlardır"[42] diyerek, âyeti kendi fikirleri doğrultusunda yorumlamıştır. Keza aynı âyetin sonundaki *"... Ama kim(ler) bundan sonra da nankörlük ederse işte onlar, yoldan çıkanlardır"* kısmını tefsir ederken; "Bu nimete ilk nankörlük eden ve onun hakkını inkar edenin **Osman**"[43] olduğunu iddia etmiştir.

Örnek 6: Keza Itfeyyiş, *" De ki: Size (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayacak olanları söyleyeyim mi? Dünya hayatında bütün çabaları boşa gitmiş olan ve kendileri de iyi iş yaptıklarını sanan kimseler. İşte onlar, Rab'lerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr eden, bu yüzden amelleri boşa çıkan kimselerdir. Kıyamet günü onlar için bir terazi kurmayız. İşte inkâr ettikleri, âyetlerimi ve elçilerimi eğlence yerine koydukları için onların cezası cehennemdir"* ayetlerini[44] tefsir ederken, kendi mezhebini savunarak şöyle der: "Ali bunların Harûra ehli olduğunu iddia etti. Onlar 'hüküm Allah'ındır' deyip, tahkime razı göstermeyerek kendisine karşı çıkan müslümanlardı. İbnu'l-Kevvâ ona sordu, O da 'Harûradan olanlar onlardandır' dedi. 'Onlar müşrik midir?' diye soruldu. Cevap olarak, 'Hayır' dedi. Yine ona, 'Onlar münafık mı?' diye soruldu. Cevap olarak 'Hayır onlar münafık değildir, belki kardeşlerimizdir, fakat onlar bize isyan etmişlerdir' dedi... Bu hatalıdır, ibare buna şehâdet etmektedir. İnsan ya mü'min, ya müşrik ya da münafıktır bunlardan başka bir durumda olamaz. Şirk ve nifak Harura ehlinden nefyedildiğine göre, o halde onlar mü'minlerdir. Mü'min de mü'min olduğu takdirde bağy ile vasıflandırılamaz. Kim ki 'bağı' olur hak yolundan çıkarsa nifak hududu içine dâhil olur..."[45]

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Hariciler, Kur'ân'ın mübhemlerini kendi fikirleri doğrultusunda kendi açılarından yorumlamışlardır. Bunların hepsinin hayal mahsulü

40) ez-Zehebî, *a.g.e.*, II. 332.
41) Nur, 24/55.
42) ez-Zehebî, *a.g.e.*, II. 334.
43) ez-Zehebî, *a.g.e.*, II. 334.
44) Kehf, 18/103-106.
45) ez-Zehebî, *a.g.e.*, II. 334.

ve Kur'ân'ın ruhuna, bütünlüğüne ve bağlamına aykırı olduğu apaçık ortadadır. Bu tür örnekleri zikrettiğimiz ve zikretmediğimiz kaynaklarda bolca bulmak mümkündür. Biz bu kadarla yetinip şimdi de Kur'ân'ın mübhemlerini kendi görüşleri doğrultusunda yorumlayan, dolayısıyla istismar eden İslâm düşünce tarihinde önemli bir yeri olan başka bir fırkayı, Şiâ'yı ele alalım.

II- ŞÎA

Şîa; Arapça'da ş-y-a kökünden gelme bir kelimedir ve yaygın anlamı 'taraftar, yardımcı ve fırkadır'[46]. Bu isim, genellikle Hz. Ali'ye ve ehli beytine tabi olanlar için kullanılmış ve hatta onlar için özel isim haline gelmiştir.

İmam Ebu'l-Hasan el-Eş'arî Şîa'dan şöyle bahseder: "Onlara Şîa denmiştir. Çünkü onlar Hz. Ali'ye Tabi olmuşlardır ve onu Resulullah'ın diğer ashabına takdim etmişlerdir."[47] eş-Şehristânî de şöyle der: "Onlar özellikle Hz. Ali'ye tabi olarak etrafında toplananlar olup onun halifeliğinin gizli veya açık, nass ve vasiyet ile sabit olduğunu söyleyenlerdir. Onlar İmametin Hz. Ali'nin çocukları dışına çıkamayacağına, çıksa bile bunun ancak ya zulmen ya da takıyye sebebiyle olabileceğine inanmışlardır."[48]

Böylece diyebiliriz ki Şîa, Hz. Ali ve evladının, halifeliğe en layık insanlar olduğuna inanan ve bu konunun 'nass ve tâyin' ile olduğuna itikad eden siyasi ve fikri bir fırkadır.

1- Şia'nın Görüşleri ve Tefsir Anlayışları

Şîa'nın görüşlerini beş inanç prensibi belirler. Başta gelen prensibi, imamın velâyetine inanmaktır. Bu inanca bağlı olarak ortaya çıkan dört inanç esası daha vardır ki bunlar: **İsmet, mehdilik, ric'at ve takıyye**dir. Şimdi bunları kısaca açıklayalım:

1- İmamet: İmam, dini ve dünyevî liderdir. Hz. Peygamberin halifesi, vekilidir. Peygamber'den sonra ilk imam Ali'dir. Onun evladından on iki imam gelmiş, son imam kaybolmuştur.

2- İsmet: İmamın gerek büyük gerekse küçük günah işlemekten, hata etmekten korunmuş olmasıdır, imamın ayrılmaz vasfıdır.

3- Mehdilik: Gizlenen 12. imam son zamanda ortaya çıkıp, yeryüzünü güven ve adaletle dolduracaktır.

---

46) İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, VIII. 189.

47) el-Eş'arî, *Makâlât*, I.65.

48) eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I. 146.

4- Ric'at: Beklenen imam geldikten sonra Peygamber (s.a.v), Ali, Hasan ve Hüseyin, hatta bütün imamlar dünyaya geri dönecekler, bunların hasımları olan Ebubekir, Ömer ve diğerleri de dönecek, imamlar hasımlarına kısas yaptıktan sonra hep beraber ölecekler ve kıyamet günü tekrar dirileceklerdir.

5- Takıyye: İktidar sahibine dıştan itaat gösterip asıl inancını gizlemek, böylece düşmanın şerrinden korunmaya çalışmaktır[49].

İşte bu inançlar Şîa'nın düşünce dünyasına hakim olmuş, bu arada onların tefsir anlayışına da yön vermiştir. Bu düzlemde şekillenen Şîa'nın tefsir anlayışına göre, **Kur'ân'ın gerçek tefsirini yalnızca imamlar bilir ve yalnız onlardan gelen tefsir rivayetleri makbuldür**. Zira bütün peygamberlerin ilmi Ali'de ve ondan sonra gelen imamlarda toplanmıştır. Allah bütün peygamberlerin ilmini Hz. Muhammed'de (s.a.v), onun ilmini de Ali'de topladığından Ali, öteki peygamberlerden bilgilidir[50].

Suleym İbn Kays yoluyla Hz. Ali'den rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber, inen her âyeti, Ali'ye okutur, yazdırırmış, Ali kendi eliyle âyetin kendisini, Hz. Peygamberin öğrettiği biçimde te'vilini, tefsirini, nasihini, mensuhunu, muhkemini, müteşabihini yazmış. Sonra peygamber, unutmasın diye Ali'ye dua etmiş, artık ondan sonra Ali öğrendiği şeylerden bir harf dahi unutmamış[51]. İlkeli tefsir kitaplarının dışında, tefsirde bu fırkanı yöntemini uygulayan bütün Şiî tefsirler, dinî literatürü bu anlayış üzerine bina etmişlerdir. Dolayısıyla Şia öğrenilmesi gereken bir konunun şer'î bir delil olabilmesinin tek yolunun, o bilginin yüzde yüz güvenilir isimler zinciriyle gelmesini şart koşar . Onlara göre bu zincirin ilk halkası Ehl-i Beyt'ten ya da imamlardan biri olmalıdır. Onlar en güvenilir kimselerdir. Çünkü onlar, Allah ve Rasulünden nakledilen hakikatin sadık tercümanlarıdır. İşte bundan dolayı tefsire ait rivayetlerin her varyantının başında, genellikle imamlardan birinin adını buluruz[52].

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı gibi, Şîa'nın Kur'ân tefsiri hakkındaki görüşü; **Kur'ân'ın tefsirinin yalnızca imamlar tarafından yapılabileceği**dir. O halde onlar imamlarını Kur'ân'ın doğru tefsirini yapan tek kaynak ve en yüce referans olarak kabul ederler. Kısaca Şîa'nın tefsir anlayışına temas ettikten sonra onların Kur'ân'ın mübhem lafızlarını nasıl kendi açılarından, kendi lehleri doğrultusunda açıkladıklarını görelim.

---

49) Bkz: Ateş Süleyman, *İmamiye Şîasının Tefsir Anlayışı,* A.Ü.İ.F.D., XX, 147-149.

50) Bkz. Kuleynî, Ebu Cafer b. Muhammed; *el-Usûl Mine'l-Kâfî*, Darü'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tiran 1388, I, 223.

51) Kuleynî, *a.g.e.*, I. 64.

52) Goldzıher, Ignaz, *İslam Tefsir Ekolleri,* çev. Mustafa İslamoğlu, Denge yay., İstanbul 1997, s. 304-305; Şia'nın tefsir anlayışı konusunda geniş bilgi için bkz., Ateş, Süleyman, a.g.m., s. 147-172.

2-Şia'nın Mübhemâtı Yorumlaması

Şia, Kur'ân'ın açık bir delâletle imamların ululuğunu onayladığına ve kayıp olan onikinci İmam'ın yeniden ortaya çıkacağına işaret ettiğine inanır. Ancak, bütün bunlara ulaşmak için, doğru bir tefsir gereklidir. Onlar, Kur'ân'ın 1/4'ünün Şia'yı, diğer 1/4'nün ise onların düşmanlarını konu edindiğini, üçüncü 1/4'lük kısmın Şeriat hükümlerine, son 1/4'nün ise kıssalara ve temsillere ayrıldığını söylerler. Onlara göre, Kur'ân'ın 70 ayeti yalnızca Ali hakkında indirilmiştir. Dolayısıyla, Kur'ân, onların zevkine göre, hemen tümüyle Şiî mezhebine ait bir kitap olmaktadır. Kur'ân'ın neresinde hakaret ifade eden bir ibare kullanılsa, bu ibare hemen Şia ve onların destekçilerinin dışında kalan halifelere yönelik olarak tefsir edilir. Kimi zaman, bu konuda sembolik ve mecazî bir dil kullanılır[53]. Mesela Allah Teala'nın *"Allah size bir sığır kesmenizi emrediyor..."*[54] ayetindeki boğazlanması istenen sığırın Hz. Aişe olduğunu, *"...(boğazlanan) sığırın bir parçası ile (katili bilinmeyen) ölüye vurun"*[55] ayetindeki vuran ve vurulanın Talha ile Zübeyr olduğunu, (Kur'ân'da geçen) hamr (şarap) ve meysir (kumar)[56] den kastedilenin Ebûbekir ve Ömer olduğunu... Cibt ve Tâgut (ruhlu ve ruhsuz putlar)[57]dan maksadın Muaviye ve Amr b. el-As olduğunu söylemişlerdir[58]. Şia bu bağlamda Kur'ândaki mübhemleri de Ali, Ehl-i Beyt, imamet ve mehdilik lehinde, Ebubekr, Ömer, Osman, Emeviler ve Hariciler aleyhinde yorumlamışlardır. Şimdi bunların örneklerini görelim.

Örnek 1: Fatiha suresinin *"Kendilerine azap edilmiş olanlar ve sapmışlar"* anlamındaki 7. ayetinde yer alan **'sapmışlar'** dan kasıt Ömer İbnü'l-Hattap'tır[59]. Ebu Abdillah'dan nakledilen bir haberde de, **'Kendilerine gazab edilmiş olanlar'** *en-Nussâb* (Ali'nin yerine başkalarını halife yapanlar); 'sapmışlar' da İmam Ali'yi bilmeyen şüphecilerdir[60] diye tefsir edilmiştir. Keza Sad suresi 28. ayetinde geçen *"Yoksa biz, inanıp iyi işler yapanları, yeryüzünde bozgunculuk yapanlar gibi mi tutacağız? Yoksa (Allah'ın azabından) korunanları yoldan çıkanlar gibi mi tutacağız?"* 'inanıp salih amel işleyenler ve korunanlar' Ali ve arkadaşları, 'bozgunculuk yapanlar ve yoldan çıkanlar'ı ise Ebubekir, Ömer ve arkadaşları olarak yorumlamışlardır[61].

---

53) Goldzıher, Ignaz, *a.g.e.*, s. 315.

54) Bakara, 2/67

55) Bakara, 2/73.

56) Maide, 5/91.

57) Nisa, 4/51-52.

58) İbn Kuteybe, *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadis*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut Trs., s. 49.

59) Malallah, Muhammed, *eş-Şîa ve Tahrîfu'l-Kur'ân*, Amman tsz, s. 120. (Ali b. İbrahim el-Kummî, Tefsîru Kummî, I. 29'dan naklen)

60) Zâhir, İhsan İlâhi, eş-Şîa ve'l-Kur'ân, Lahor 1983, s. 167.

61) Bkz. Goldziher, Ignaz, *a.g.e.*, s. 324. (Ali b. İbrahim el-Kummî, Tefsîru Kummî, s.565'den naklen)

Örnek 2: *"İndirdiğimiz açık delilleri ve hidayeti biz Kitap'ta insanlara açıkça belirttikten sonra gizleyenler, işte onlara hem Allah lanet eder hem de bütün lanet edebilenler lanet eder"*[62] ayetindeki **'açık delilleri ve hidayeti ... gizleyenler** (*el-beyyinâti ve'l-hüdâ*)'i Hz. Ali hakkındaki açık delilleri ve hidayeti' inkar edenler[63] **'lanet edenler** (*ve yelanühüm ellâinûn*)'i de Cafer-i Sadık'tan gelen bir rivayette 'onlar biziz'[64] şeklinde tefsir etmişlerdir.

Örnek 3: Nisâ suresi 54. âyetindeki *"Yoksa Allah'ın, lütfundan insanlara verdiği (vahiyler) yüzünden onları kıskanıyorlar mı? ..."* ifadesinde yer alan 'insanlar (en-nâs)'ı, Ebu Abdillah'ın rivayetine dayanarak, 'Allah Teâla'nın bu âyetle zikrettiği kıskanılan, hased edilen insanlar vallahi biziz' diye tefsir etmişlerdir[65].

Örnek 4: Maide suresi 54. ayetinde; *"Ey inananlar, sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allah yakında öyle bir toplum getirecek ki, (O) onları sever onlar da Onu severler"* buyurulmaktadır. Burada geçen 'kavm **(toplum)**' kelimesini Şii müfessirler Hz. Ali ve ashabı[66] olarak tefsir etmişlerdir. Keza; *"Sizin dostunuz ancak Allah, Onun elçisi ve namazlarını kılan, zekatlarını veren, rükûa varan müminlerdir"* anlamındaki Maide 55. âyetin Hz. Ali hakkında nazil olduğunu söylerler. "Bütün Ehli Beyt, Şîî hadis ve tefsir alimlerinin tümü, bir çok sünni hatta hepsi ittifak etmişlerdir ki, bu âyet, Hz. Ali mescitte namaz kılarken bir fakire yüzüğünü sadaka olarak verdiğinde onun hakkında nazil olmuştur".[67]

Örnek 5: A'râf suresinin 46. âyetinde geçen **'A'râf üzerindeki erkekleri'** imamlar[68] diye tefsir etmişlerdir. Halbuki "bu husus tamamen ahiretle alakalıdır ve bu, ancak Allah'ın bir açıklaması veya Rarulüne bildirmesiyle bilinebilecek türdendir."[69] Buradan açıkça anlaşılmaktadır ki Şia gaybi konudaki bir ayeti bile kendi siyasi amacı doğrultusunda yorumlamaktan çekinmemiştir.

Örnek 6: Râd suresi 7. âyeti *"Sen, ancak bir uyarıcısın; her toplumun bir yol göstericisi vardır"* cümlesinde yer alan **'Yol gösterici** (*hâd*)'yi İbn Abbas tarikıyle Hz. Peygamber'den nakledilen bir habere dayanarak Hz. Ali olarak tefsir ederler[70]. Ayrıca; *"... Benimle sizin aranızda Allah'ın ve yanında (ilâhi) Kitab'ın bilgisi bulunanların şâhit olması yeter"* anlamındaki 43. âyette zikredilen **'yanında (ilâhi) Kitab'ın bilgisi bulunan**

62) Bakara, 2/159.

63) Zahir, İhsan İlahi, *a.g.e.*, s. 159.

64) Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Kum tsz., I. 392.

65) Zâhir, İhsan İlâhi, *a.g.e.*, s. 202.

66) Tabresi, Ebu Ali el-Fadl b. Hasan, *Mecmau'l-Beyân*, Kum 1403, II. 208.

67) Muhammed Merî, *Limâzâ İhtartu Mezhebeş-Şîa*, Haleb tsz; s. 44.

68) Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan, *et-Tıbyan*, Beyrut; tsz; IV. 411; Tabresi, *a.g.e.*, II. 423.

69) Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule yay., İstanbul, 1992, s. 92

70) İbn Teymiyye, *Minhâcüs-Sünne*, Beyrut tsz., IV. 38.

(*ve men indehû ilmu'l-Kitâb*)'ın, İbn Hanefiye tarıkıyle naklettikleri bir haberde, Hz. Ali olduğunu ifade etmişlerdir[71].

Örnek 7: İsra suresi 9. ayetinin *"Gerçekten bu Kur'ân en doğru yola iletir..."* kısmındaki *'elleti'* ismi mevsulünü 'imamdır, dolayısıyla Kur'ân imama iletir (*yehdi ile'l-imam*)[72] şeklinde, aynı surenin 60. âyetindeki 'lanetlenmiş ağaç (*eş-şeceretü'l-melûnetü*)'ı da Emeviler olarak tefsir ederler[73].

Örnek 8: Ahzab suresi 33. âyette: *"... Ey Ehl-i Beyt, Allah sizden, kiri gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor"* buyurulmaktadır. Buradaki *Ehl-i Beyt* tabirinin içine girenlerin sadece Hz. Peygamber, Fatıma, Ali, Hasan ve Hüseyin'den ibaret beş kişi olduğu rivayet edilmiştir[74]. Bu hususta Muhammed Merî şöyle der: "Şiî tefsirlere göre, bu âyet hususi olarak Ehl-i Beyt hakkında nazil olmuştur. Bu hususta kimse onlara iştirak edemez. Keza Sünni tefsirlerde de bu husus böyle gelmiştir. Ancak onlar bunun böyle olduğunu itiraf ederler, fakat manası hususunda değişik tutum sergilerler. Bazen âyeti Ehl-i Beyt'e tahsis ederler, bazen bunlara Hz. Peygamber'in hanımlarını da dahil ederler, bazen de sadece onun hanımlarına tahsis ederler. Bu ise kesinlikle Arap diline ters düşer. Çünkü Allah Teâla Peygamber'in hanımlarına hitap ederken müennes zamir, Ehl-i Beyt'ten bahsederken ise *'anküm, yutahhirukum'* diyerek müzekker zamir getirmiştir. Bu ise malum olan ve herkesçe bilinen bir hususdur. Başka bir ifadeyle; eğer Allah bu âyet-i kerime ile Hz. Peygamber'in hanımlarını kastetmiş olsaydı zamiri müennes getirir ve 'ankünne, yutahhirukünne' derdi. Nitekim bu âyetten önce ve sonra Hz. Peygamber'in hanımlarına hitap ederken böyle yapmıştır. Zamirin müzekker oluşu Hz. Peygamber'in hanımlarının bu âyete dahil olmadığının en büyük delilidir. Keza daha önceki âyetlerde Allah, Peygamber'in süs ve daha iyi bir geçim istediklerinden dolayı hanımlarını tehdit etmiştir. Bundan dolayı âyetin Hz. Peygamberin hanımları hakkında olması ve onları Ehl-i Beyt'e dahil etmek caiz değildir. Zira onlar bu fiilleri ile evlilik âdâbına muhalefet ettiklerinden, kirden temizlenme hususunda Ehl-i Beyt'e iştirak etmeleri uygun düşmez. Diğer taraftan âyet gerçekten Peygamber'in hanımlarına şâmil olsaydı, özellikle Aişe, bunu tüm dirilere, hatta ölülere bile duyururdu. Keza Hz. Peygamber'in hanımlarının Ehl-i Beyt'ten olmayışının en büyük delili Nicran Hıristiyanları ile lânetleştiği günü onları çıkarmamasıdır[75].

71) İbn Teymiyye, *a.g.e.*, IV. 68.
72) Kuleynî, *el-Kâfî*, I.216.
73) Tabresî, *a.g.e.*, III. 424.
74) Tabresî, *a.g.e.*, IV. 357; Tabatabâî, *a.g.e.*, XVI: 316.
75) Muhammed Merî, *a.g.e.*, s. 56-60.

Örnek 9: *"Doğruyu getirene ve onu doğrulayana gelince: işte müttakîler onlardır"*[76] ayetindeki '**doğruyu doğrulayan** (*ve seddaka bihi*)'ın Hz. Ali olduğunu rivayet etmişlerdir[77].

Örnek 10: Tahrim suresinin 4. âyetinde geçen Hz. Peygamberin dostu ve yardımcıları arasında sayılan mü'minlerin iyilerin (*ve salihu'l-mü'minîn*) müfessirlerin ittifakıyla Hz. Ali olduğunu ifade ederler[78].

Bu hususta gerek Şîi tefsirlerde gerekse Kuleynî'nin **Kâfî**'sinde ve diğer Şîî kaynaklarda Kur'ân'ın mübhemlerini kendi bakış açılarına göre tefsir eden açıklamaları bolca bulmak mümkündür. Bu açıklamaların tamamen mezhebi bir heva mahsulü, kendi mezheplerini ve fikirlerini teyit eder mahiyette batınî açıklamalardan başka bir şey olmadığı açıktır. Biz bu örneklerin konuyu açıklığa kavuşturduğuna inanarak bu kadarla yetinmeyi uygun bulduk.

III- MUTEZİLE

Mutezile kelimesi, İslâm'da ilk zuhur eden ve İslâm akaidinin aklî esaslarını ortaya koyan büyük kelâm ekolüne verilen isimdir. Hicri birinci yüzyılın sonlarında Basra'da doğmuş, çelişik birtakım fikrî temayülleri, birbirine zıt dini görüşleri de toplamıştır. En azından II. ve III. hicri asırlar boyunca İslâm düşünce tarihinde bu kelam ekolünün büyük bir rolü olmuştur. Üstelik daha sonra ortaya çıkacak olan Sünni ilm-i kelâmın fikri temellerinin atılmasında büyük hizmetleri geçmiştir[79].

Mutezile kelamcıları, İslâm'a aklî düşünceyi sokan ve bu düşünce tarzını müdafaa eden ilk şahıslardır. İbn Teymiyenin ifadesiyle bunlar cidal ve kelâm yönünden insanların en üstünüdür[80]. Yani " onlar, kelâm erbabıdır. Cedelle uğraşan, temyiz sahibi, aklî tefekkür yeteneği bulunan, hükümler çıkaran, kendilerine muhalefet edenlere karşı deliller bulan, kelâmın her çeşidini bilen, naklî ilimlerle aklî ilimleri tefrik eden, hasımlarıyla münazarada insaf sahibi kişilerdir."[81] Onların İslâm'da dini ve felsefi tefekkürün gelişmesinde büyük rolü olmuştur. Onlar, İslâm akaidinin aklî esaslarını ortaya koymuş, İslâm tefekküründe aklî düşünceye önemli bir mevki sağlamış ve hakikate ulaşmakta aklın gücünü, hükümlerini ve değerlerini yükseltmiştir. Mutezile ricali İslâm'da aklî istid-

76) Zumer, 39/33.

77) İbn Teymiye, *a.g.e.*, IV. 51.

78) İbn Teymiye, *a.g.e.*, IV. 79.

79) İrfan Abdulhamit, *İslâmda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 93.

80) İbn Teymiye, *Mukaddime fi Usuli't-Tefsir*, (thk: Cemil Efnedî); I. Baskı, Şam 1936, s. 21.

81) el-Melâtî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-Red ala ehli'l-Ehva ve'l-Bida*, thk. Muhammed Zahid b. Hasan el-Kevseri, el-Mektebetü'l-Ezheriyye littüras, Mısır 1993, s.35-36.

82) İrfan, Abdulhamit, *a.g.e.*, s. 121.

lâl metodunu ilk kullanan kişilerdir ve bunlar dinde, dinî hükümler üzerinde akıl açısından düşünme metodunu kullanmışlardır.82

Ancak mutezile bazı sebeplerin etkisiyle, sahip olduğu mutedil metoddan yavaş yavaş ayrılmış ve akıl onlar için her şey olmuştur. Yani aklî istidlâlde aşırılık ve israfa gitmişlerdir. Onlara göre bir kimse onunla, Allah'ı, dinin lüzumunu, helal ve haramı bilmeye mecburdur. Bunlara göre helal ancak akıl ile mutabakat ettiği zaman delil olabilirdi. Eğer nakille akıl arasında mutabakat olmazsa, nakil te'vil edilirdi. Kendileri daim bu yolda hareket ederek tefsirler meydana getirmişlerdir. Onlar, Kur'ân lafızlarında şüpheli olan mânâları ilk bakışta lügate müracaat etmek suretiyle gidermek yolunu tutmuşlardır[83].

1- Mutezile'nin Görüşleri ve Tefsir Anlayışları

Mutezile fırkası dağınık birçok fikri temayülleri içinde barındırır. Ancak, birtakım temel esaslar vardır ki bunları, kendilerini bir araya getiren esaslar, başkalarıyla iltibası önleyen hudut olarak görürler.

Bu hususta Ebu'l-Huseyn el-Hayyat el-Mutezili şöyle der: "Hiçbir kimse şu beş temel prensibi bir arada kabullenmedikçe Mutezile ismine layık olamaz. Bu prensipler şunlardır: **Tevhid, adalet, vaad-vaid, el-menziletü beynel menzileteyn, emr-i bil ma'ruf ve nehy-i anil münker.** İşte Mutezile, bu prensipleri birlikte kabullenen kimsedir"[84]. Mutezile tefsir anlayışını işte bu esaslar üzerine kurmuştur. Diğer fırkalar gibi bunlar da dini esasları çıkarmak için ilk kaynak olarak Kur'ân'a müracaat edeceklerdir. Yapmış oldukları tefsirlerde, kendi fikir ve akidelerini aksettireceklerdir. "Mutezile tefsirini okuyan bir kimse, bu tefsirlerin mutlak bir tenzih, adl ve irade hürriyetine tahsis edilmiş olduklarını görür. Zahiri teâruz eden âyetler hakkında aklı hakem tayin ederler".[85] Dolayısıyla Mutezile'nin, Kur'ân'ın tefsiri karşısındaki tutumu ve tefsir anlayışı şu esaslara dayanmaktadır:

1- Beş prensibe hizmet etmek ve bunları teyit etmek,
2- Tefsirdeki bütün gayretlerinin Allah'ın muradı olduğunu iddia etmeleri,
3- Mezhepleri ile çelişen hadisleri inkar etmeleri,
4- Lugavi mânâya büyük önem vermeleri,
5- Mezheplerine zıt olan mûtevatir kıraatlardaki tasarrufları[86].

83) Bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*; I. 307.

84) el-Hayyat, Ebu'l- Huseyn Abdürrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitabü'l-İntisar*, el-Matbaatü'l-Katülikiyye, Beyrut 1957, s.93.

85) Cerrahoğlu, İsmail, *a.g.e.*, I. 311.

86) İbn Salim, İbrahim İbn Hasan, *Kadiyyetü't-Te'vil fi'l-Kur'âni'l-Kerim Beyne'l-Kulat ve'l-Mu'tedilîn*, Daru Kuteybe, Beyrut 1993, II. 198.

2-Mutezile'nin Mübhemâtı Yorumlaması

Mutezile yukarıda zikrettiğimiz prensipleri doğrultusunda Kur'ân'ın mübhemlerini kendi fikir ve akideleri doğrultusunda yorumlamıştır. Bu hususdaki örnekleri meşhur mutezilî müfessir Zemahşeri'nin tefsirinden vereceğiz. Zemahşerî daha tefsirinin giriş cümlesinde "Hamd Kur'ân'ı yaratan Allah'adır" diyerek mezhebî tavrını ortaya koyar[87]. Zemahşerî bu mezhebî tavrını Kur'ân'nın mübhemlerini kendi lehlerinde muhaliflerinin aleyhinde kullanarak da göstermiştir. Şimdi bu hususu örnekleriyle görelim.

Örnek 1: *"Allah, kendisinden başka tanrı olmadığına şâhitlik etti. Melekler ve ilim sahipleri de ondan başka tanrı olmadığına adâletle şâhitlik ettiler. (O), azizdir, hakimdir".*[88]

Zemahşerî bu âyeti tefsir ederken, "eğer Allah'ın birliğine ve adaletine Allah ve meleklerle şahitlik eden 'İlim sahipleri (*ulü'l-ilm*)'nin kim olduğunu sorarsan, sana şunu derim: Onlar Allah'ın birliğini ve adaletini apaçık delillerle isbat eden tevhid ve adalet alimleridir" der. Zemahşerî aynı surenin 19. ayetini *"Allah katında din, İslamdır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki aşırılıktan ötürü, ayrılığa düştüler..."* de yukarıdaki âyetle ilişkilendirerek şöyle devam eder: "'Allah katında din İslâm'dır' başlangıç cümlesi olup birinci cümleyi tekiddir. Eğer bu tekidin faydası nedir dersen sana şunu derim: 'Allah'dan başka tanrı yoktur (*lâ ilâhe illâ hüve*)' sözü tevhid, 'adâletle şahitlik ettiler (*kâimen bi'l-kıst*)' sözü ise ta'dil (adalettir). Allah bu sözün peşinden 'Allah katında din İslâm'dır' sözünü getirerek İslâm'ın adalet ve tevhid olduğunu, Allah indinde dinin bu olduğunu, bundan başkasının dinle ilgili olmadığını, dolayısıyla kim teşbihi veya teşbihe götüren herhangi bir şeyi ya da apaçık sapma olan cebri kabul ederse İslâm olan Allah'ın dini üzerinde olmadığını bildirmiştir. Bu ise görüldüğü gibi açıktır" diyerek[89] âyette geçen **'ilim sahipleri** (*uli'l-ilm*)'nin kendilerine işaret ettiğini iddia etmiş ve hasımları olan Sünnileri Allah'ın dini olan İslâm dini dairesinin dışına çıkarmıştır. Bunun apaçık bir mezhep taassubu olduğu ortadadır.

Örnek 2: Keza Zemahşerî, Fâtır suresi 28. ayette geçen *"...Kulları içinde ancak bilginler, Allah'tan (gereğince) korkar..."* 'bilginler' (Ulema) ifadesinden maksadın, diğerlerinin aksine Allah'ın sıfatlarını, adaletini, tevhidini O'nun için caiz olan ve olmayan şeyleri bilen ve dolayısıyla O'nu yüceltip hakkıyla takdir eden kişiler olduğunu söyleyerek, ayette kastedilen kimselerin Mutezile âlimleri olduğu yorumunu yapmıştır[90]..

87) Jansen, J.J. G., *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halilrahman Acar, Fecr Yay., Ankara 1993, s. 119

88) Âl-i İmrân, 3/18.

89) Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Keşşâf*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1977, I. 418.

90) Zemahşerî, *a.g.e.*, III. 307.

Örnek 3: "Kendilerine açık deliller geldikten sonra ayrılığa düşüp ihtilaf edenler gibi olmayın. İşte onlar (evet) onlar için büyük bir azab vardır."[91] Zemahşerî âyette geçen (ellezine) ismi mevsulünün Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu kabul etmesine rağmen, tekrar dönüp bunu, ümmetin bi'datcıları olarak telakki ettiği muhaliflerine hamletmekten ve onlar hakkında varid olduğuna cevaz vermekten sakınmaz: "Ve şöyle denmiştir: Onlar bu ümmetin bidatcıları; müşebbihe, cebriye, haşeviye ve benzerleridir"[92] diyerek, âyeti kendi mezhebi açısından nasıl yorumladığını ortaya koyar.

Örnek 4: Zemahşerî, Yunus suresinin 39. ayetini *"Hayır, bilgisini kavrayamadıkları, yorumu kendilerine gelmemiş olan bir şeyi yalanladılar..."* tefsir ederken şöyle der: "Taklit üzere yetişmiş Haşeviyye gibi. O alıştığı ve üzerinde yetiştiği (mezhebine) aykırı bir söz duyduğunda, isterse bu söz doğruluk ve hakikat açısından güneşten daha parlak olsun, daha ilk etapta onu inkar eder ve kulağıyla onu dinlemeden önce düşünmeden nefret eder. Çünkü o kendi mezhebinin doğruluğuna diğer mezheplerin de yanlışlığına şartlanmıştır."[93] Zemahşerî, ayette bilgisini kavrayamadıkları, yorumu kendilerine gelmemiş olan bir şeyi yalanlayanları, açıkça muhaliflerine yorarak tavrını ve niyetini ortaya koymaktadır. Zemahşerî'nin tefsirinde bu tür örnekleri bolca bulmak mümkündür.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim 1400 sene önce belirli bir mekanda ve belirli bir topluluğa 23 sene boyunca olaylara binaen peyderpey inmiş ilahi bir kitaptır. Kur'an-ı Kerim nazil olduğu bu süreç içerisinde olayları sunarken, olayların vaki olduğu yer, zaman ve kişilerin isimlerini genellikle zikretmez. Bilakis mübhemât diyebileceğimiz ya ism-i mevsul, ya ism-i işaret, ya zamir ya da cins isimler kullanır. Kur'ân'ın bu yapısı bir taraftan onun belli bir bağlam veya bağlamlarda inmesi, yani aynı zaman ve mekanda aynı ortakları paylaşan ve yaşayan kişilere nazil olması ile ilgili iken, diğer taraftan, onun asıl hedefinin insanlara ders vermek olmasıyla ilgilidir. Kur'ân'ın, olayları böyle sunması, onun evrensel bir kitap olduğunun en büyük kanıtıdır. İşte Kur'ân'ın bu yapısı bilhassa İslam Düşünce Geleneğinde erken dönemde zuhur eden fırkalar için bulunmaz bir fırsat olmuştur. Onlar Kur'ân'da geçen bu mübhemleri metnin dilsel ve anlamsal verilerine bakmadan, bağlamlarını göz ardı ederek kendi heva ve arzuları doğrultusunda kendi fikirleri ve siyasi haklarının dayanağı olarak kendi lehlerinde, muhaliflerinin ise aleyhinde kullanmışlardır. Kısacası istismar etmişlerdir.

Bütün bunlardan günümüz yorum çabalarına şu mesajı çıkarabiliriz: Kur'an'ın metinlerini yorumlayan yorumcunun rolü, metni kişisel ve mezhebi isteklere boyun eğdiren

91) Âl-i İmrân, 3/105.

92) Zemahşerî, *a.g.e.*, I. 452.

93) Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 238.

bir araca dönüştürecek nitelikte mutlak değildir. Diğer bir dille ifade edecek olursak, metin eli kolu bağlı bir nesne, yorumcu da özgür, bağımsız bir özne değildir.Bu anlamda metin, dilsel ve anlamsal verilerine bakılmaksızın, bağlamını dikkate almadan, yorumcunun ideolojisine hizmet eden bir araca dönüştürülemez. Dolayısıyla, "hüküm çıkarma, ne salt 'tahmin'e ne de metnin müfessirin istek ve ideolojisine mahkum edilmesi esasına dayanır. Dahası, hüküm çıkarma, bir taraftan metnin 'gerçekler'inin istinbatına, diğer taraftan da onun dilsel verilerine dayanmalıdır. Böyle olduğunda, metnin 'delalet'inden sonra 'maksat'larının belirlenmesine geçilmesinde bir sakınca yoktur.Ancak bu yapılırken, doğrudan, metnin delaleti ile çelişir bir maksada geçilmemelidir." [94]

94) Ebu Zeyd, Nasr Hamid, *Mefhumu'n-Nass*, Mısır 1990, s.266.